

Dino Milinović

Filozofski fakultet, Odsjek za povijest umjetnosti Sveučilišta u Zagrebu

»Bjelokosni plenarij« – prilog poznavanju najstarije povijesti Riznice Zagrebačke katedrale

Izvorni znanstveni rad – *Original scientific paper*

Predan 30. 8. 2005. – Prihvaćen 15. 11. 2005.

UDK: 745.55(497.5 Zagreb)“10”

Sažetak

Studija donosi moguću interpretaciju »plenarija od bjelokosti«, najstarijeg sačuvanog predmeta u Riznici Zagrebačke katedrale, koji je u prethodnoj (iznenađujuće oskudnoj) literaturi najčešće označen kao korice liturgijske knjige. Premda su bjelokosni reljefi jedini sačuvani

izvorni dio plenarija, opisi u najstarijim imovnicima pružaju nam mogućnost rekonstrukcije njegova izgleda te ukazuju na njegovu liturgijsku namjenu, koja je neposredno vezana uz posebno vrijednu relikviju zagrebačke crkve – česticu »Gospodinova drveta«.

Ključne riječi: *Zagrebačka katedrala, Riznica, plenarij, stauroteka, otonska umjetnost, bizantska umjetnost*

Najstariji predmet u Riznici Zagrebačke prvostolnice jest umjetnina pod inventarnim brojem 22 koju stručna literatura poznaje kao »bjelokosni plenarij« (sl. 1). Njezin središnji dio čine četiri bjelokosne pločice na kojima su u dva registra u reljefu prikazane epizode iz Kristova života. Sa sigurnošću se može ustvrditi jedino da se plenarij nalazio u Zagrebu prije 1394. godine (*terminus ante quem*), budući da se tada spominje u najstarijem sačuvanom imovniku Riznice.¹ Današnji okvir bjelokosnih reljefa nije, nažalost, izvoran i potječe iz 17. stoljeća.² Iz opisa predmeta u imovniku doznajemo, međutim, da su bjelokosni reljefi bili ugrađeni u okvir ukrašen dragim i poludragim kamenjem, vjerojatno i gemama i bjelokosnim aplikacijama.³ Žarka Vujić posljednja je sažela dosadašnja mišljenja o namjeni »plenarija« navodeći ga kao »korice nekog misala«.⁴ Doista, opis u imovniku iz 1394. godine daje naslutiti da je predmet u svom izvornom obliku, zajedno s bjelokosnim reljefima, sličan brojnim primjerima bogato ukrašenih korica liturgijskih knjiga koji su nam poznati iz srednjovjekovnoga razdoblja. No, da li takva namjena doista odgovara prvotnom izgledu »plenarija« ili ju treba preispitati u svjetlu drugih spoznaja o Riznici Zagrebačke katedrale?

Opis predmeta

»Bjelokosni plenarij« o kojemu je riječ u najstarijem sačuvanom imovniku iz 1394. godine opisan je sljedećim riječima:

»Item repertum est unum plenarium inter alia plenaria ecclesie preciosius in quo est nativitas Christi (domini) sculpta in ebore, continens in se circumquaque lapides infra declarandas (os), videlicet in medio et infra in apposito duos lapides magnos topasios preciosissimos. Item septem calcadeneos ex utraque parte, sunt etiam circa predictos quatuor lapides singuli quatuor smaragdi in quatuor angulis, loco topasiorum iuxta antiquum inventarium nominatorum, ut dicitur impositi viridi coloris; sunt etiam tres de ipsis lapidibus, de teca (cera) seu domo perle (demoperle) facti continens (continens) in se singulas imagines, habet etiam dictum plenarium in quatuor angulis suis (quatuor) imagines beate virginis de ebore, solet (sed) etiam appendi crux parva de Ligno Domini ipsi plenario que in ... (inventata est).«⁵

Kasniji imovnici Zagrebačke katedrale donose opise koji se zasnivaju na onome iz 1394. godine. Tako u imovniku nastalom oko 1425. godine opis predmeta odgovara prethodnom, ali je sada skraćen: »Item, plenarium, in quo est nativitas Christi sculpta cum aliis hystoriis in ebore, continens in se circumquaque lapides infra declarandos, videlicet: in medio et infra in opposito duos lapides magnos tapasios preciosissimos.«⁶ Skraćena informacija, dovoljno jasna da omogućiti povezivanje s opisom istog predmeta u prethodnom imovniku, ustaljena je praksa u srednjemu vijeku, ali nije nemoguće da je u međuvremenu dio dragocjenog ukrasa nestao. Moramo, međutim, pretpostaviti da bi pisar takve promjene

1. »Bjelokosni plenarij«, 11. st. (bjelokosni reljefi), 17. st. (okvir), Riznica Zagrebačke katedrale (foto: M. Drmić)
Ivory plenarium, 11th c. (ivory reliefs), 17th c. (frame), Treasury of the Zagreb Cathedral

2. Karolinski bjelokosni reljef, 2. pol. 9. st., München, Bayerische Staatsbibliothek (foto: Bildarchiv Foto Marburg)

Carolingian ivory relief, second half of the 9th c., Munich, Bayerische Staatsbibliothek

3. Ranokršćanski bjelokosni reljef, 5. st., Berlin (foto: Rheinisches Bildarchiv Köln)

Early Christian ivory relief, 5th c., Berlin

zabilježio, kao što njegov prethodnik u imovniku iz 1394. godine bilježi da na predmetu nedostaje dio ukrasa u odnosu na prethodni, izgubljeni opis iz sredine 14. stoljeća (»de presenti... deficiunt«). Za pitanje autentičnosti današnjega plenarija važno je ipak napomenuti da imovnik koji je nastao oko 1425. godine proširuje opis starijega imovnika – vjerojatno smatran nedostatnim – u dijelu gdje se spominje reljef Kristova rođenja u bjelokosti (»in quo est nativitas Christi sculpta in ebore«), pridodajući i druge prizore (»sculpta **cum aliis hystoriis**«). Identifikacija predmeta koji se danas čuva u Riznici s gore spomenutim plenarijem iz prvoga imovnika time je dodatno potvrđena, što je od velike važnosti pri utvrđivanju autentičnosti njegovih ranosrednjovjekovnih reljefa u bjelokosti.⁷

Uspoređujući iscrpan opis predmeta u imovniku iz 1394. godine s današnjim stanjem, možemo sagledati promjene koje

je plenarij u međuvremenu doživio – nestali su svi dragi i poludragi kamenovi, vjerojatne gеме (antičkog podrijetla?) s figurativnim ukrasom (»sunt etiam tres de ipsis lapidibus, de teca (cera) seu domo perle (demoperle) facti continens (continens) in se singulas imagines«) i četiri ugaona prikaza Bogorodice u bjelokosti (»habet etiam dictum plenarium in quatuor angulis suis /quatuor/ imagines beate Virginis de ebore«).⁸ »Veliki blijedi topaz« u središnjoj šupljini između pločica komad je obične staklene paste koji je u jednom trenutku – ako ne prije, a onda vjerojatno prigodom zamjene starog okvira u 17. stoljeću – ugrađen na mjesto izvornog ukrasa. Prema najstarijem imovniku na tome se mjestu nalazio jedan od »velikih dragocjenih topaza« (»magnos topasios preciosissimos«). Gubitak je bolan, ali preostala su četiri bjelokosna reljefa umjetnički svakako najvredniji dio izvornog predmeta i opisi u imovnicima iz kojih moramo pokušati rekonstruirati izvorni izgled i namjenu plenarija.

Termin »plenarij« u srednjovjekovnoj upotrebi

Danas udomaćen termin »plenarij« koji koristimo u opisu najstarijeg predmeta u Riznici Zagrebačke katedrale nije i jedini u stručnoj literaturi. Prvi o njemu piše Karl Weiss govoreći o *Reliquientafel* (što možemo poistovjetiti s raširenijim terminom *Tafelreliquiar*).⁹ On ističe da je predmet na izložbi u Beču 1860. godine, gdje je bio izložen među relikvijarima, izazvao veliku pažnju.¹⁰ Vrijedno je citirati i nastavak njegova teksta: »Ova ploča ... sastavljena je od četiri jednako velika dijela, s krajevima koji su odrezani na mjestu gdje se dodiruju, vjerojatno sa svrhom da bi se na takvu mjestu (u takvu šupljinu) mogao ugraditi komad sv. Križa...«.¹¹ Weiss ne obrazlaže svoje mišljenje da je riječ o relikvijaru niti zašto predlaže upravo relikvijaru sv. Križa. Za razliku od Weissove *Reliquientafel*, Gj. Szabo u kratkom osvrtu na isti predmet govori o »diptihonu« Zagrebačke katedrale, uzimajući u obzir sličnost bjelokosnih reljefa plenarija s predmetima od istog materijala koji su nam poznati još iz kasnoantičkog razdoblja.¹² Doista, oblik i raspored zagrebačkih reljefa može podsjetiti na krila tipičnih ranokršćanskih (ranobizantskih) petodijelnih diptiha s nekoliko superponiranih prizora u nizu. Ranosrednjovjekovni radovi u bjelokosti u pravilu slijede istu shemu. Takav je, primjerice, karolinški bjelokosni reljef iz druge polovice 9. stoljeća u Münchenu, sekundarno upotrijebljen kao korice rukopisa Clm. 10077 (sl. 2).¹³ Ikonografija i stil karolinških reljefa često vjerno slijede ranokršćanske predloške, kao što je razvidno iz usporedbe spomenutog reljefa u Münchenu s jednim ranokršćanskim reljefom iz Berlina (sl. 3).¹⁴ Na tim primjerima bjelokosna pločica je podijeljena u tri okomita pojasa, međusobno odvojena ravnom tankom linijom, što je jedna od najčešćih ukrasnih shema ranokršćanskog i karolinškog doba. Na krilima petodijelnih diptiha iz 6. stoljeća nisu rijetke po dvije međusobno odijeljene epizode, što odgovara rasporedu na pločicama zagrebačkih reljefa.¹⁵ Sličnu su praksu nastavile srednjobizantske radionice u 10.–11. stoljeću. Premda su kvalitetni bjelokosni reljefi (antičkog podrijetla ili suvremene proizvodnje) u srednjem vijeku najčešće ugrađivani u korice liturgijskih rukopisa (osim srednjobizantskih triptiha, koji imaju ulogu vrlo sličnu ikonama), izvorna namjena diptiha nije vezana uz korice knjige, već uz reprezentativan poklon, nastavak na kasnoantičku praksu konzularnih diptiha. Tek u karolinško doba upotreba bjelokosnih reljefa za ukrašavanja korica važnih liturgijskih knjiga postaje pravilom.¹⁶

S objavljivanjem najstarijega sačuvanog imovnika Riznice Zagrebačke katedrale, u kojemu je naša umjetnina opisana kao plenarij (*plenarium*), ustalio se naziv »plenarij od bjelokosti« koji koristi Dragutin Kniewald, a potom Ivo Lentić u katalogu izložbe *Riznica zagrebačke katedrale*. Što, dakle, označava pojam *plenarium*? U srednjovjekovnoj terminologiji najčešće knjigu što se upotrebljava pri misnom slavlju (termin se obično tumači kao izvedenica iz *Missale plenarium* ili *plenum*), u kojoj su sakupljene izvorno odvojene liturgijske knjige.¹⁷ Najjednostavnije je stoga pretpostaviti da je »plenarij od bjelokosti« u svom izvornom obliku dio korica nekog posebno važnog liturgijskog rukopisa. Brojne usporedbe s postojećim koricama liturgijskih knjiga diljem

europskih riznica mogu potkrijepiti takvu pretpostavku.¹⁸ S obzirom na potanki opis u imovniku iz 1394. godine, mogli bismo pomisliti da će to biti jednako dragocjena knjiga, na primjer *knjiga evanđelja pisana rukom sv. Luke Evangelista* (»liber evangeliorum manu sancti Luce evangeliste scriptus«) koja je u imovniku navedena neposredno prije plenarija, ali ona je – prema istom izvoru – prekrivena srebrnim koricama na kojima dominira prikaz Raspeća (»puro argento desuper omnia copertus, figuras crucifixi et beate Virginis continens«). Tekst imovnika na to pitanje ne daje odgovora, jer u inače detaljnom opisu plenarija nema nikakvih naznaka o mogućem sadržaju ili opremi samoga rukopisa. Navodi se, međutim, da je taj plenarij od svih u crkvi »dragocjeniji« (»preciosius«), iz čega moramo zaključiti da ih je u Riznici bilo u većem broju. I doista, u nastavku imovnika nalazimo još četiri popisana plenarija, od kojih se u riznici do danas sačuvao jedino onaj s likom Bogorodice.¹⁹ Ni ovdje popisivač ne dovodi plenarij u vezu s knjigama, odnosno koricama knjiga. Mogli bismo, naravno, pomisliti da u očima srednjovjekovnoga pisara nema potrebe dodatno pojašnjavati značenje ustaljenog i svima poznatog termina, no važno je uočiti da su u imovniku iz 1394. godine svi ti plenariji, baš kao i »plenarij od bjelokosti«, zavedeni u rubrici svetih relikvija (»ordo inventarii sanctissimarum reliquiarum«), a ne među knjigama, popis kojih isti imovnik donosi nešto kasnije (»ordo librorum«).²⁰ Ako je doista riječ o knjizi – misalu, kako to da se jedna liturgijska knjiga našla u dijelu popisa u kojem se navode relikvije zagrebačke crkve?

Premda su relikvije – svete moći – najvredniji sadržaj svake crkvene riznice, razmotrimo li predmete navedene u ovoj rubrici imovnika vidjet ćemo da se popisivač rijetko zadržava na detaljnom opisu pohranjenih moći, ukoliko ih uopće spominje. Umjesto toga, njegova pažnja usmjerena je na nabranje raznovrsnih predmeta za koje moramo pretpostaviti da služe za pohranu relikvija (pikside, škrinjice, pektoralni, itd.), dok relikvije koje su u njima pohranjene pisar nažalost ne spominje. Time nam je uskratio važna saznanja o povijesti i razvoju Zagrebačke biskupije, što se u srednjem vijeku velikim dijelom odražavaju u posjedu relikvija, ali i potvrdu namjene za svaki od navedenih predmeta. Nema sumnje, međutim, da ih shvaća kao relikvijare. Nije rijetkost da se među relikvijarima nađe i knjiga; u tom slučaju ona obično nema ulogu u svakodnevnoj liturgiji, već je zalag »duhovnog sjećanja« (*memoria*) oko kojega pojedina crkva (biskupija) gradi svoj identitet i prestiž i kao takva ima namjenu vrlo sličnu relikvijama. Takve su knjige pohranjene u crkvenim riznicama, a u liturgiji se upotrebljavaju samo prigodom velikih blagdana, na dan posvećenja ili sveca zaštitnika.²¹ Dobar primjer je spomenuta *knjiga evanđelja napisana rukom sv. Luke*, koja uvrštenje na popis relikvija u imovniku iz 1394. godine očito zahvaljuje svojem (pretpostavljenom) podrijetlu. Ona nam danas nažalost više nije dostupna – možda je uklonjena tijekom nekog od »češljanja« crkvene riznice od relikvija sumnjiva podrijetla. U imovniku je među relikvija(ri)ma naveden i »benedikcional koji s jedne strane ima srebrne korice s utisnutom (iskucanom?) figurom svetoga kralja Stjepana ...«.²² U posljednjem slučaju riječ je o jednoj od najčešće upotrebljivanih liturgijskih knjiga, ali razlog

njezina uvrštenja na popis relikvija vjerojatno treba tražiti u figuri ugarskoga kralja-sveca, titulara Zagrebačke katedrale, a manje u samom rukopisu benediktionala. Naposljetku, valja istaknuti da opisi u imovnicima u pravilu služe kao »blagajnički« registar dragocjenosti mjerenih prema materijalnoj vrijednosti (često i težini); neki obuhvaćaju isključivo radove u zlatu i drugim plemenitim materijalima, bogato ukrašene korice, ali ne i knjige.²³ Utoliko imovnici Zagrebačke katedrale odražavaju formule koje su prisutne i drugdje u srednjovjekovnim imovnicima i koje ne odudaraju od uobičajene onovremene prakse.

Slijedom iznesenoga morali bismo zaključiti da je »bjelokosni plenarij« u imovniku iz 1394. godine zauzeo mjesto među relikvija(ri)ma ili zato što je smatran posebno važnom liturgijskom knjigom ili zbog svojega dragocjenog okvira s bjelokosnim reljefima. Dok se u slučaju *knjige evanđeljâ napisane rukom sv. Luke* prva mogućnost čini posve uvjerljivom, u slučaju plenarija ona je manje vjerojatna; naime, plenarij – *plenarium* (kao što smo vidjeli, izvedenica od *Missale plenarium* ili *plenum*) pripada onom što se obično naziva »druga generacija liturgijskih knjiga« i u pravilu se javlja od 11. stoljeća nadalje, najčešće pod terminom misal, dok se termin plenarij češće rabi u kasnijim stoljećima.²⁴ Riječ je, dakle, o vrsti knjige koja je u vrijeme sastavljanja imovnika 1394. godine morala biti relativno nova među brojnim rukopisima koji se u imovniku navode u kategoriji knjiga, za razliku od spomenute *knjige evanđeljâ pisane rukom sv. Luke*. Znamo uostalom da su najstarije sačuvane knjige iz Riznice Zagrebačke katedrale, koje potječu iz 11. stoljeća, a danas se čuvaju u Metropolitani, jedan sakramentarij (MR 126), jedan pontifikal (MR 165) i jedan benediktional (MR 89).²⁵ Drugu mogućnost, koja kao razlog uvrštenosti među relikvijare uzima u obzir isključivo dragocjenost korica rukopisa, ne treba odbaciti, tim prije što na slične slučajeve nailazimo i drugdje. No, vratimo li se imovniku zagrebačke crkve iz 1394. godine, vidjet ćemo ne samo da on sadrži zasebni popis rukopisa, već da se među njima spominje i nekoliko misala, a teško je naći razloge zašto bi isti pisar upotrijebio termin *plenarium* u jednoj, a *liber missalis* u drugoj rubrici popisivanih predmeta.²⁶ Sve, dakle, upućuje na to da se u slučaju zagrebačkog »plenarija od bjelokosti« termin *plenarium* ne odnosi na knjigu, odnosno »korice nekog misala«, već da ima drugačije značenje. Doista, Du Cange u svojem izvanredno korisnom rječniku *mediae et infimae latinitatis* nudi i drugo značenje pojma *plenarium*. On, naime, donosi primjer iz kronike Opatije u Tegernseeu, gdje se 1307. godine spominje opat Marquardus, koji je u jednoj prigodi otvorio veliki plenarij s relikvijama sv. Kvirina i drugih svetaca (»plenarium magnum in quo S. Quirini et aliorum reliquiae sanctorum inclusae fuerant«) i prenio ih u dva skupocjena plenarija prekrivena zlatom i ukrašena gemama (»duo plenaria pretiosa auro fulvo tecta et gemmis decorata«), iz čega jasno proizlazi da u ovom slučaju termin *plenarium* označava relikvijar (*arca, theca*).²⁷ Takva upotreba termina objašnjava i uvrštavanje zagrebačkog plenarija među relikvijare u imovniku iz 1394. godine. No, da bi naš plenarij doista bio relikvijar, u njemu su morale biti pohranjene svete moći ili je morao biti u dodiru sa svetim moćima. Koje su to moći mogle biti i kakav je bio izvorni oblik takva relikvijara?

Crux parva de ligno Domini

Vratimo li se imovniku iz 1394. godine, ustanovit ćemo da se na samom kraju opisa našega plenarija spominje »maleni križ od Gospodinova drveta« (»crux parva de ligno Domini«), koji je bio »priložen« (»appendi«) plenariju.²⁸ U istom se imovniku među relikvija(ri)ma, pod inventarnim brojem 92, spominje i »križ načinjen od zlata koji u sebi sadrži (dio) od Gospodinova drveta u obliku križa...« (»crux de auro facta continens in se de ligno Domini nostri in modum crucis«).²⁹ Imovnik zagrebačke Riznice nastao oko 1425. godine kao da sažima dva prethodna opisa navodeći »mali križ od zlata u kojem je drvo Križa, koji obično stoji iznad plenarija« (»una parva crux de auro, in qua est lignum Crucis, que super plenario solet poni«).³⁰ Stariji imovnik uz opis plenarija ne navodi »križ od zlata«, već samo »maleni križ od Gospodinova drveta«, kao da je ovaj potonji mogao biti izdvojen iz zlatnoga križa i zasebno pokazivan (na oltaru) u kombinaciji s plenarijem. Takav postupak, premda nije jasno potkrijepljen opisom u imovnicima, lako je dovesti u vezu s praksom da se od 12. stoljeća relikvije koje su bile čuvane u relikvijarima, daleko od pogleda vjernika, sve češće iznose na vidjelo tijekom liturgijskih svetkovina, koriste pri ophodima ili izlažu na oltarima u crkvi.³¹ Pokazivanje svetinja (*Heiltumsschau*) uvjetovalo je, naravno, promjene u izgledu relikvijara, odnosno novu opremu ili prekrajanje stare, što ima za posljedicu pojavu monstrance ili ostensorija (pokaznica) – uz kaleže to su najbrojniji predmeti sačuvani u Riznici Zagrebačke katedrale, uostalom kao i u drugim crkvenim riznicama diljem Europe. Dobar primjer takve prakse u Riznici Zagrebačke katedrale je relikvijar (raspelo) u obliku križa iz 15. stoljeća (inventarni broj 13), za koji znamo da se nosio u uskršnom ophodu.³² Po sredini toga križa pričvršćena je manja četverokutna *theca* s česticom drveta u obliku križa; riječ je najvjerojatnije o onoj istoj relikviji »Gospodinova drveta« *in modum crucis* koja je – prema najstarijim imovnicima – bila »priložena« plenariju, odnosno ugrađena u »zlatni križ«. Takvu pretpostavku kao da potvrđuju četiri veća i tri manja medaljona izvedena u emajlu, koji također izvorno ne pripadaju raspelu iz 15. stoljeća, već potječu s nekoga od starijih predmeta iz Riznice.

Da li je, kada i zašto došlo do izdvajanja relikvije »Gospodinova drveta« iz »zlatnoga križa«, nije moguće točno ustvrditi. Jednako kao i u slučaju izvorne opreme plenarija, zlatni je križ nestao zajedno sa svoja trideset dva draga i poludraga kamena, od kojih sedamnaest velikih i sedamnaest manjih (»sedecim maiores et sedecim minores«).³³ No, to se svakako moralo dogoditi nakon 1474. godine, kada se posljednji put u imovnicima spominje »zlatni križ s Gospodinovim drvetom«.³⁴ U svakom slučaju, iz opisa u imovnicima nedvojbeno proizlazi da su prije tih promjena plenarij i čestica sv. Križa bili u liturgijski precizno utvrđenoj vezi i da je dragocjena relikvija bila ugrađena u »zlatni križ« (»crux de auro«), za koji je Tkalčić mislio da je dar zagrebačkoga biskupa (i jeruzalemskoga kanonika) Mathiana ili Macelina iz 1137. godine.³⁵ Da li je to tako, teško je reći. Nepobitno je, međutim, da je »zlatni križ« bio jedan od najvrednijih predmeta – relikvijara Zagrebačke katedrale. Izraz »mali križ« (»crux parva«), koji se ponavlja, donekle zbunjuje; iz opisa u

4. Relikvijar u obliku križa iz Borghorsta, prednja i stražnja strana, 1. pol. 11. st., Münster, Westfälisches Landesmuseum (foto: Rheinisches Bildarchiv Köln)

Cross-shaped reliquary from Borghorst, front and reverse, early 11th c.

imovniku iz 1394. godine proizlazi, naime, da su na križu bila ugrađena 32 draga i poludraga kamena, od kojih sedamnaest velikih (»sedecim maiores«), što samo po sebi upućuje na relativno velik križ. U opisu se spominju i dragocjeni biseri – većih i manjih dimenzija (»perle maiores et minores preciosae«), koji su bili ugrađeni na pojedinim dijelovima križa. Nije stoga nemoguće da je takav križ dosežao veličinu od 40-ak cm, što je prosječna veličina važnijih sačuvanih križeva-relikvijara, kao što je npr. križ iz Borghorsta iz 11. stoljeća (sl. 4).³⁶ Veći križevi mogli su imati i preko 60 cm, kao u slučaju križa Svetoga Rimskoga Carstva u Dvorskoj riznici u Beču. Pravila što se tiče odnosa veličine i broja apliciranih kamena nema, ali opis u imovniku daje naslutiti da »mali križ od zlata« (»crux parva de auro«) u stvarnosti vjerojatno i nije bio tako malien. U njega je, osim toga, trebalo ugraditi česticu sv. Križa *in modum crucis* – vjerojatno onu istu koja je nakon 1474. godine ugrađena u raspelo što se do danas čuva u riznici. Ako i nema načina da doznamo točnu veličinu zagrebačkoga križa-relikvijara, smijemo nagađati da je praksa izlaganja relikvija mogla utjecati na to da zlatni križ s česticom sv. Križa bude – vjerojatno samo u posebnim prigodama – izložen na oltaru iznad plenarija (»super plenario«). U prilog takvom tumačenju ide i spoznaja da do 11. stoljeća nema, čini se, stalnih križeva s bazama na oltaru, već bi se za trajanja misnog obreda pokretni križ utaknuo u

oltar ili kraj oltara, a nakon obreda ponovo uklanjao.³⁷ Križ postavljen iznad oltara imao je svoju duboku teološku opravdanost, istovremeno podsjećajući na rimski znak pobjede, po ugledu na koji je, uostalom, u vrijeme Konstantina nastao *crux gemmata* – simbol kršćanskoga trijumfa.³⁸

No, proturječje u opisima možda možemo pokušati razriješiti i na drugi način. Naime, specifičnost zagrebačkoga plenarija jest otvor u središtu, koji je nastao tako što je na svakoj od četiri pločice bjelokosnoga reljefa na tome mjestu odrezan mali dio kuta. Da nije riječ o naknadnoj intervenciji, svjedoči ukrasni rub ispunjen akantovim listom koji prati liniju reza, kao i prilagođavanje kompozicije pojedinih scena na reljefima (na primjer neuobičajeno mjesto Dana i Noći u prizoru Raspeća). Tako oblikovan otvor danas prekriva kamen od staklene paste u mjedenom okviru. No, da li je to ujedno i izvorno rješenje? Kao što smo vidjeli, i prije no što je bio objavljen najstariji imovnik, Karl Weiss je govoreći o zagrebačkom plenariju spominjao *Reliquientafel*, čiji su rubovi u sredini »odrezani, vjerojatno iz razloga da bi se na tome mjestu ugradila čestica sv. Križa«. Tek u novije vrijeme, kaže Weiss, nad tako formiranim otvorom ugrađen je kamen od stakla u mjedenom okviru. Budući da mu opis plenarija iz 1394. godine nije bio poznat, Weiss nije mogao znati da se nad šupljinom u to vrijeme nalazio veliki dragocjeni topaz i da je današnje rješenje, barem što se tiče tog detalja, na tragu

5. Tzv. Henrikov križ, prednja strana; 1. trećina 12. st., Riznica Katedrale, Fritzlar (foto: Rheinisches Bildarchiv Köln)

The so-called »Henry's Cross«, front, first third of the 12th c. Treasury of the cathedral (Fritzlar)

njegova prethodnog izgleda. No, opis predmeta u imovniku ne mora biti u suprotnosti s Weissovom pretpostavkom da se u središnjoj šupljini plenarija nalazila relikvija. Već u otoskom razdoblju susrećemo, naime, primjere relikvija ugrađenih ispod prozirnog materijala, kao što je gorski kristal; na taj je način relikvija bila zaštićena i istovremeno omogućavala vizualno sagledavanje (koje je ujedno i provjera njezine autentičnosti), nagovještavajući promjene koje će do punog izražaja doći u gotičkom razdoblju.³⁹ Lijep primjer takva postupka je već spomenuti križ-relikvijar iz Borghorsta (sl. 4), s gorskim kristalom u sjecištu dva kraka, iza kojega je pohranjena relikvija ili tzv. Henrikov križ iz Fritzlara s početka 12. stoljeća (sl. 5).⁴⁰ Nije, dakle, nemoguće da se u otvoru posred plenarija, ispod »velikog, vrlo dragocjenog topaza«, izvorno nalazila relikvija, i to relikvija sv. Križa. Imovnik iz 1394. godine to izričito ne potvrđuje, ali spomen »maloga križa od Gospodinova drveta« na kraju opisa plenarija svakako daje povoda da se o tome razmisli. U skladu s liturgijskom praksom izlaganja svetinja u razdoblju rane gotike, u jednom se trenutku mogla pokazati potreba za izdvajanjem čestice sv. Križa iz plenarija kako bi postala dostupnija pogledima vjernika. Nije nemoguće da je upravo s tom namjerom izrađen »zlatni križ«, kao novi relikvijar, ali ne treba isključiti ni mogućnost da je Zagrebačka katedrala u najranijem razdoblju bila u posjedu dviju čestica sv. Križa,

6. Stauroteka; bizantska umjetnost, 10. st., Riznica Katedrale, Limburg an der Lahn (foto: Bildarchiv Foto Marburg)

Stauroteca, Byzantine art, 10th c. Treasury of the cathedral, Limburg an der Lahn

što je moglo dovesti do određene zabune u opisima imovnika.⁴¹ U svakom slučaju, dimenzije otvora u sredini plenarija odgovaraju dimenzijama čestice sv. Križa *in modum crucis*, koja se pod inventarnim brojem 13 i danas čuva u Riznici Zagrebačke katedrale. Uz činjenicu da je u najstarijem zagrebačkom imovniku plenarij naveden među relikvijama, upravo podudarnost u dimenzijama najozbiljniji je razlog za pomisao da tu dragocjenu relikviju izvorno treba dovesti u vezu s plenarijem.

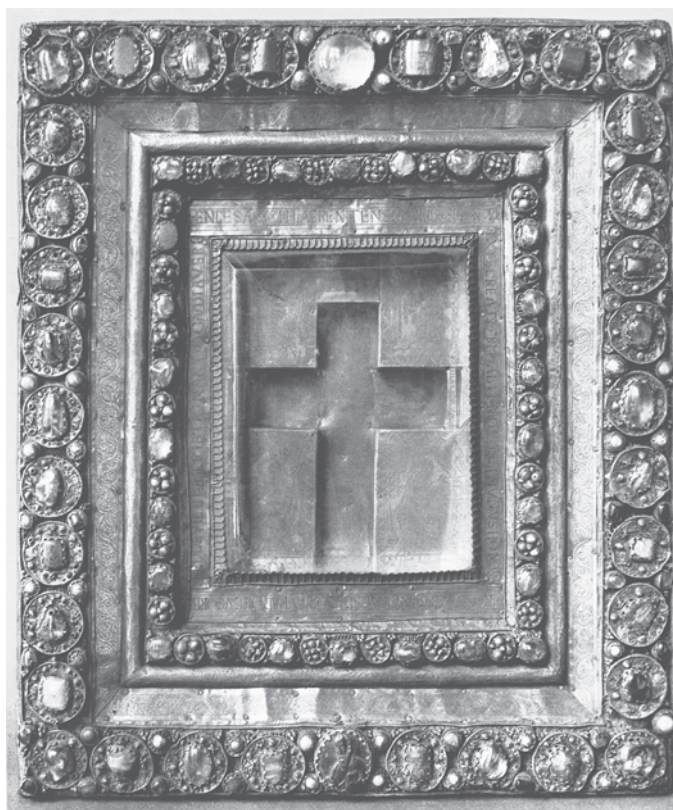
Plenarij – stauroteka?

Pretpostavka o plenariju-relikvijaru, koju poslije Weissa, koliko mi je poznato, nitko više nije spominjao, doista ne treba iznenaditi. Vidjeli smo da termin *plenarium* može označavati relikvijar; osim toga, znamo da bjelokosni reljefi, danas jedini izvorni dijelovi zagrebačkoga plenarija, potječu iz 11. stoljeća, a to je vrijeme kada na Zapadu možemo ustanoviti sve učestaliju pojavu relikvijara s česticom sv. Križa u obliku *Tafel*-relikvijara, latinskih križeva ili bizantskih križeva s dvostrukom antenom. Njihovo značenje u stoljeću koje prethodi križarskim ratovima – zapravo ih na neki način i priprema potičući nov odnos prema Kristovoj muc i smrti –

7. Stauroteka; bizantska umjetnost, kraj 11. st., Opatijska crkva sv. Križa, Donauwörth (foto: Bildarchiv Foto Marburg)

Staurotheca, Byzantine art, late 11th c. Church of the Holy Cross, Donauwörth

8. Prijenosni oltar (portatile) Henrika II., početak 11. st., München, Schatzkammer der Residenz (nekoć Bamberg)

Portable altar (portatile) of Henry II, early 11th c., München, Schatzkammer der Residenz (formerly Bamberg)

jest golemo.⁴² Podrijetlo im treba tražiti u bizantskom tipu relikvijara – stauroteci – čiji naziv već definira njegov sveti sadržaj. Čini se da se prvi primjeri uvezenih bizantskih stauroteka na Zapadu javljaju krajem 10. stoljeća, u vrijeme Otona III. Njegovoj majci, bizantskoj princezi Teofani, mnogi pripisuju presudnu ulogu u širenju bizantskog ukusa, koji će velikim dijelom obilježiti otosku umjetnost.⁴³ Jedan od najljepših primjera bizantske stauroteke u obliku *Tafel*-relikvijara je ona u riznici Katedrale u mjestu Limburg an der Lahn (sl. 6). Iako je dospjela na Zapad tek početkom 13. stoljeća, slični su predmeti bez sumnje bili poznati na Zapadu i prije.⁴⁴ Za jedan drugi, manje dragocjen i s vremenom znatno preoblikovan primjer bizantske stauroteke znamo zahvaljujući opisu relikvijara što ga je bizantski car Roman u 11. stoljeću darovao opatijskoj Crkvi sv. Križa u Donauwörthu (sl. 7).⁴⁵ U središtu toga *Tafel*-relikvijara ostavljen je otvor u obliku dvostrukog križa za dragocjenu relikviju, dok su uokolo četiri kvadratna polja s poklopcima ispod kojih su pohranjene druge relikvije. Jednako je fascinantan prijenosni oltar (*portatile*) cara Henrika II. (sl. 8), s ugrađenom šupljinom u obliku križa u kojoj je bila pohranjena relikvija sv. Križa – primjer prilagodbe bizantske stauroteke otoskom ukusu i liturgijskim potrebama na početku 11. stoljeća.⁴⁶ Nije nemoguće da je i zagrebački plenarij također izvorno shvaćen kao neka vrsta prijenosnog oltara ili da je bio povremeno upotrebljavan u istu svrhu; naime, u imovniku iz 1394. godine među plenarijima spominje se i jedan koji opisom

odgovara uobičajenom tipu prijenosnog oltara iz 11.–12. stoljeća, a zaveden je zajedno s drugim plenarijima u kategoriji relikvijara.⁴⁷ Tijekom 11. stoljeća moda bizantskih relikvijara – stauroteka – brzo se proširila u kršćanskom svijetu, ali njezin vrhunac i raširenost doista treba povezati s osvajanjem Jeruzalema 1097. godine i Konstantinopola 1204. godine.⁴⁸ Većina primjera koje danas posjeduju crkvene riznice ili muzeji na Zapadu potječu iz toga razdoblja.

Premda ikonografija bjelokosnih reljefa ne mora biti odlučujuća u interpretaciji izvorne namjene plenarija, deset prizora Kristološkog ciklusa prizivaju usporedbu s predmetima ranokršćanskog (ranobizantskog) podrijetla, među kojima je jedan od najzanimljivijih vatikanska škrinjica iz 6.–7. stoljeća, koja služi za pohranu relikvija – suvenira sa svetih mjesta u Palestini.⁴⁹ Zanimljivo je primijetiti da se svih pet prizora iz Kristova života naslikanih na poklopcu škrinjice podudaraju s odabirom na zagrebačkim reljefima (Rođenje, Krštenje, Raspeće, Uskrsnuće, Uzašašće), a takav ikonografski program zasigurno nije slučajna. Druge teme koje su prisutne na zagrebačkim reljefima – Navještenje i tri scene koje proširuju ciklus Muke (Pranje nogu, Posljednja večera, Uhićenje) – upotpunjavaju ono što bismo mogli nazvati ciklusom velikih blagdana (*Festbildzyklus*), koji se u bizantskoj umjetnosti kompletira tijekom 10. stoljeća, otprilike usporedo s pojavom ilustriranog lekcionara, najvažnije liturgijske knjige Istočne crkve.⁵⁰ Na zagrebačkim reljefima nema, međutim, epizoda tipičnih za bizantski ikonografski krug

9. Stauroteka s poklopcem, unutrašnji dio, bizantska umjetnost, 11. st., Pariz, Muzej Louvre

Staurotheca with a lid, interior. Byzantine art, 11th c., Paris, Louvre

10. Stauroteka, unutrašnji dio poklopca, bizantska umjetnost, 8.–9. st., Metropolitan Museum of Art, New York

Staurotheca, interior of the lid. Byzantine art, 8th–9th c., Metropolitan Museum of Art, New York

kao što su Prikazanje u hramu, Ulazak u Jeruzalem, Skidanje s križa ili Silazak u limb, ali koncepciju relikvijara ukrašena najvažnijim prizorima iz Kristova života zasigurno treba tražiti u krugu bizantske umjetnosti. Najčešće se ikonografski program bizantskih stauroteka svodi na temu Raspeća (Marija, Ivan), s time da čestica sv. Križa ugrađena u šupljinu po sredini relikvijara zamjenjuje prikaz Krista na križu. Jedan je takav primjer stauroteka u Louvreu iz 11. stoljeća (sl. 9).⁵¹ Jedan drugi primjer iz 12. stoljeća u riznici Katedrale u mađarskom Esztergomu ima središnju šupljinu za relikviju u obliku bizantskoga dvostrukoga križa, dok su u donjoj polovici s jedne i druge strane prikazani Uhićenje i Skidanje s križa – dva prizora iz ciklusa Muke.⁵² Na stauroteci u Mestiji u Gruziji (tzv. Silikhanova ikona) ikonografski program sastoji se, pak, od prizora Navještenja (gore lijevo), Rođenja (gore desno), Raspeća (dolje lijevo) i Silaska u limb (dolje desno).⁵³ Na toj je stauroteci prisutno neobično rješenje šupljine za relikviju križnog oblika, koja nije smještena u sredini, već u gornjoj polovici ploče, između prikaza Navještenja i Rođenja, ali princip ikonografskog programa prepoznatljiv je i s izmjenama u redosljedu i odabiru pojedinačnih tema, odgovara rasporedu na zagrebačkom plenariju.

Isti odabir, koji obuhvaća teme Inkarnacije (Navještenje, Rođenje), Muke (Smrt na križu) i Uskrsnuća (u bizantskoj ikonografiji Silazak u limb), prisutan je s unutarnje strane poklopca na maloj stauroteci u Metropolitan Museumu u New Yorku, koja bi mogla biti iz 8. stoljeća (tzv. *relikvijar*

Fieschi-Morgan), što bi značilo da se kombinacija dominantne teme Raspeća na poklopcu i najvažnijih epizoda Kristološkog ciklusa na bizantskim staurotekama javlja i prije ikonoklastičke cezure (sl. 10).⁵⁴ U prilog tome možemo navesti i već spomenutu vatikansku škrinjicu, gdje prikaz Raspeća po sredini poklopca zauzima prostor za dvije epizode. Naravno, tema Smrti dodatno je naglašena česticom sv. Križa; na primjeru iz Louvrea (sl. 9) vidimo da relikvija mijenja antropomorfnu prikaz Krista na križu. U trenutku kada se od relikvije traži i vidljivost (*Anschaulichkeit*), središnja tema Raspeća ustupit će mjesto materijalnom dokazu Smrti, koji se može vidjeti, ali ne i dotaknuti. Pobude za takav razvoj kulturne prakse i religijskog mentaliteta na Zapadu od 11. stoljeća nadalje, čini se, ponovo dolaze iz bizantskoga kršćanstva. Možda je neobično što se uz dominantnu temu Smrti pojavljuju druge epizode Kristološkog ciklusa, ali primjer Paskalova križa iz Vatikana s početka 9. stoljeća, gdje je križ-relikvijar ukrašen isključivo prizorima iz Kristova djetinjstva, a srebrna kutijica u kojoj se križ čuvao njegovim čudima, pokazuje da je relikvija sv. Križa u mašti suvremenika – kako onih iz 8.–9. stoljeća, tako i kasnije – središte kršćanskoga ikonografskog programa, žarišna točka oko koje su okupljeni drugi događaji iz Kristova života, nalazeći u otkupiteljskoj žrtvi svoju svrhu. Ikonografija zagrebačkih reljefa nadovezuje se, dakle, na tradiciju koju izvorno moramo dovesti u vezu s razvojem bizantske umjetnosti, i to one prije ikonoklazma. U prilog takvu razmišljanju govore, uo-

11. Triptih od bjelokosti iz Freisinga (rastavljen i naknadno umetnut u korice lektionara i evanđelijara), bizantska umjetnost, kraj 10. st. München, Bayerische Staatsbibliothek

Ivory triptych (dismantled and subsequently inserted into the covers of the lectionary and book of Gospels), Byzantine art, late 10th c., Munich, Bayerische Staatsbibliothek (formerly Freising)

stalom, i brojne sličnosti zagrebačkih bjelokosnih reljefa s ranokršćanskom ikonografijom.

Još jedna primjedba koja nas, mislim, približava izvornom značenju zagrebačkog plenarija. Spomenuta gruzijska stauroteka poznata je kao *Silikhanova ikona*, što nas upozorava na još jednu moguću interpretaciju namjene takvih predmeta. Ona je prije svega posljedica finih nijansi u sadržaju i poimanju kulturnog predmeta, slojevitijih u bizantskom kršćanstvu nego na srednjovjekovnom Zapadu, odakle i fascinacija bizantskim predmetima, koja raste tijekom 11.–12. stoljeća i dosiže vrhunac nakon već spomenute pljačke Konstantinopola. Pojam ikone zanimljiv je u svjetlu liturgijskog značenja i složenog shvaćanja relikvije u bizantskom svijetu. Svaka ikona na stanovit način djelomice relikvija zato što je nadahnuta onozemaljskim; neke su ikone, naravno, važnije od drugih utoliko što nisu djelo ljudske ruke – *aheropoiete* poput Mandilionia iz Edesse proizvod su takve božanske intervencije, a još su brojniji portreti Bogorodice načinjeni rukom sv. Luke. Takva je ikona doista prava relikvija jer je neposredan materijalni dokaz Kristove fizičke osobe ili »zapis« pouzdanoga svjedoka kao što je sv. Luka. Stoga su te slike mogle, kako kaže Hans Belting, »biti izjednačene s relikvijama i kao relikvije prepoznate«. ⁵⁵ I ne samo to; širenje takvih predmeta na Zapadu utjecalo je na pojavu samostalnih i prenosivih slika (*Tafelbild*), najavljujući štafelajnu sliku. ⁵⁶ Da li bjelokosne reljefe zagrebačkoga plenarija smijemo promatrati u istom svjetlu – kao neku vrstu ikone čiji je sadržaj sam po sebi dovoljno svet (a izvedba bogata)

da joj podari status relikvije? Vjerojatno ne sasvim; pretpostavljam da je u središnjoj šupljini između bjelokosnih reljefa vjerojatno morao postojati dodatni sadržaj, prava svrha predmeta, koji je uvjetovao svrstavanje plenarija među relikvijare – prema opisu, kao što smo vidjeli, moglo se raditi jedino o čestici sv. Križa.

Usporedba s ikonom zanimljiva je i zbog toga što nas neminovno dovodi do izvora koji su mogli imati utjecaja na nastanak ikonografskog programa bjelokosnih reljefa zagrebačkoga plenarija, a to su bizantski bjelokosni triptisi. Na Zapadu su ti predmeti u pravilu bili rastavljani u sastavne dijelove i primjenjivani na koricama liturgijskih rukopisa, ali njihova izvorna uloga u Bizantu je vrlo slična ikoni, samo što za razliku od »portreta« Bogorodice ili sveca takva »ikona« čitav Kristološki ciklus sagledava kao sadržaj koji joj podaruje obilježje svetosti, što je uostalom na tragu već spominjanih primjera iz ranokršćanskog / ranobizantskog razdoblja kao što je vatikanska škrinjica ili stauroteka Fieschi-Morgan u New Yorku. Lijep je primjer takva bizantskog rada triptih koji je na Zapadu rastavljen i ugrađen u korice lektionara i evanđelijara iz Freisinga u Njemačkoj, sa središnjim temama Raspeća i Skidanja s križa, te prizorima Navještenja, Rođenja i Krštenja na lijevom i Vizitacijom, Prikazanjem u hramu i Silaskom u limb na desnom krilu (sl. 11). ⁵⁷ Odabir triju epizoda na lijevom krilu i Raspeća u središnjem dijelu odgovara zagrebačkim reljefima, ali se zato desno krilo u potpunosti razlikuje od zagrebačkoga programa izborom tipičnih bizantskih tema. Stoga možemo govoriti o bizant-

12. Triptih od bjelokosti, bizantska umjetnost, kraj 10. st., Pariz, Muzej Louvre
Ivory triptych, Byzantine art, late 10th c., Paris, Louvre

skim »injekcijama« u prevladavajuće zapadnoj ikonografiji reljefa zagrebačkoga plenarija. Slično je s poznatim triptihom u Louvreu (sl. 12), koji u središtu ima prikaz Rođenja, a na krilima Ulazak u Jeruzalem i Silazak u limb (lijevo) te Uzašašće (desno).⁵⁸ Kao i ikone, takvi triptisi mogli su imati status relikvijara. Nemoguće je reći što je sve u pojedinim slučajevima odlučivalo u korist takva statusa; svakako su estetska vrijednost i (pretpostavljeno) podrijetlo određenog predmeta iz krajeva koji su u mašti zapadnjaka bili sinonim za eleganciju i rafiniranost (Bizant) ili autentičnost kršćanske poruke (Palestina) pritom imali važnu ulogu. Triptih je, osim toga, uz već spomenute oblike česta forma bizantskih relikvijara-stauroteka, koji će imati velikog utjecaja na Zapadu u 12. i 13. stoljeću.⁵⁹ Karakterističan je slučaj raskošnog triptiha u crkvi Sainte-Croix (Sv. Križ) u Liègeu, kojemu je u središtu *theca* s malenom česticom sv. Križa *in modum crucis*, po obliku i veličini vrlo slična zagrebačkoj.⁶⁰ Ugradba dragocjene relikvije, koja navodno potječe s početka 11. stoljeća, u veliki triptih iz druge polovice 12. stoljeća (1160.–1170.), karakterističan je primjer novog načina prezentiranja relikvija, blizak onomu što se istovremeno dešava u zagrebačkoj crkvi, a o čemu nas (posredno) izvješćuje tekst najstarijeg imovnika.

Sve su to mogli biti razlozi zbog kojih je pisar zagrebačkog imovnika iz 1394. godine »bjelokosni plenarij« uvrstio među svete relikvije zagrebačke crkve. Sve, naime, upućuje na to

da termin *plenarium* u zagrebačkim imovnicima označava relikvijar. Spomen »maloga križa od Gospodinova drveta«, »uz« ili »iznad« plenarija, naveo nas je da u takvu pridruživanju prepoznamo neposrednu liturgijsku vezu između dvaju vjerojatno najvrednijih predmeta u srednjovjekovnoj Riznici Zagrebačke katedrale, a ujedno pretpostavimo izvorni sadržaj i namjenu plenarija, koji bismo u skladu s takvim zaključcima mogli nazvati i staurotekom. Prisutnost relikvija sv. Križa u Riznici Zagrebačke prvostolnice potvrda je uključivanja crkve, od samoga početka, u suvremene povijesno-religijske tokove u zapadnom svijetu krajem 11. i početkom 12. stoljeća, koji su obilježeni novim odnosom prema Kristovoj smrti i opsesijom oslobađanja njegova groba u Jeruzalemu. Pokazivanje, odnosno »vidljivost« dragocjenih relikvija, karakteristično za crkvene riznice nakon 11. stoljeća, sigurno jednim dijelom treba dovesti u vezu s potrebom da se istakne »sveti plijen« iz križarskih ratova. »Stvarnost« kršćanskoga religijskog iskustva, podgrijavana prisutnošću zapadnih vojski na svetim mjestima u Palestini, vjerojatno nikad nije bila toliko izražena kao u tom trenutku europske povijesti. S tim u svezi nije nezanimljivo primijetiti da je prikaz Kristova groba u prizoru Uskrsnuća jedan od ikonografski najzanimljivijih detalja zagrebačkih bjelokosnih reljefa; upravo se grob, kao i prizor Raspeća u registru ispod, naslanja na otvor u središtu reljefa, gdje je nekoć, imamo razloga vjerovati, bio pohranjen upravo djelić instrumenta Muke – *lignum Crucis*.

Bilješke

- 1
Pisar imovnika iz 1394. godine u nekoliko navrata navodi tekst starijega imovnika iz polovice 14. stoljeća, pa možemo reći da nam je stanje u Riznici poznato negdje od polovine istog stoljeća. Vidi: DRAGUTIN KNIEWALD, Najstariji inventari zagrebačke katedrale, u: *Starine*, 43 (1951.), Zagreb, 49–81; također ANDRIJA LUKINOVIĆ, Najstariji sačuvani imovnik zagrebačke katedrale, u: *Croatica Christiana Periodica*, 9 (1982.), Zagreb, 80.
- 2
LJUDEVIT IVANČAN, Inventar, 1915., 7 (strojopis u Arhivu zagrebačkoga Kaptola).
- 3
Nedavno napravljene kopije bjelokosnih reljefa u metalu upotrijebljene su kao korice evanglijara koji je u svećanim prigodama izložen na glavnom oltaru Zagrebačke katedrale. Jedna kopija, iste namjene, 1998. godine poklonjena je Svetom Ocu Ivanu Pavlu II. i iz nje je čitano Evanđelje prigodom obreda na njegovu sprovodu.
- 4
ŽARKA VUJIĆ, Riznica zagrebačke katedrale, u: *Sveti trag, Devetsto godina umjetnosti Zagrebačke nadbiskupije 1094–1994*, katalog izložbe, Muzej Mimara, Zagreb, 1995., 211. Autorica citira razgovor s kustosom Riznice kanonikom Antunom Ivandijom.
- 5
Latinski tekst prema: ANDRIJA LUKINOVIĆ (bilj. 1), 80; u zagrada-ma je verzija koju donosi DRAGUTIN KNIEWALD (bilj. 1), 65. U prijevodu autora: »Također je zapisan jedan plenarij koji je između svih plenarija u crkvi najdragocjeniji, na kojemu je Rođenje Krista (Gospodina) izrađeno u bjelokosti, a koji sadrži po sebi dolje opisane kamene, odnosno po sredini i dolje jedan nasuprot drugom po dva velika vrlo dragocjena topaza. Također i sedam *calcedeneos* na obje strane; osim toga, oko spomenuta četiri kamena su četiri smaragda u četiri kuta, na mjestu topaza koje spominje stari inventar, kako kaže ... zelene boje; također su tri od ovih kamena načinjeni od *de teca seu domo perle* koji na sebi imaju po jedan prikaz (lik); također spomenuti plenarij u četiri kuta ima lik Blažene Djevice Marije od bjelokosti; uz isti plenarij običava se staviti (?) mali križ od Gospodinova drveta ...«
- 6
Imovnik je prvi objavio IVAN KRSTITELJ TKALČIĆ, Povjestni spomenici slobodnog kraljevskog grada Zagreba, XI, Zagreb, 1905., 146/1. (*Inventarium cathedralis ecclesie zagradiensis, scriptum circa ann. 1425*); za dataciju između 1426. i 1433. usp. DRAGUTIN KNIEWALD (bilj. 1), 78 i bilj. 72.
- 7
O problemu krivotvorina usp. članak ŽELJKA JIROUŠEKA, Bjelokosni diptih ranog srednjeg vijeka u Galeriji Jugoslavenske akademije u Zagrebu, u: *Zbornik za umetnostno zgodovino*, V/VI, Ljubljana, 1959., 106.
- 8
U novinskim izvješćima povodom krađe (i povrata predmeta iz Muzeja u Clevelandu) doista se govori i o drugim vrijednostima koje su tom prigodom otuđene iz Riznice.
- 9
U doslovnom prijevodu »relikvijar u obliku ploče«.
- 10
»Eine Reliquientafel aus Elfenbein ... die ... auf der Ausstellung des Wiener Althertumvereins im Jahre 1860 grosses Interesse erweckt hat.« (KARL WEISS, Die Elfenbein-Reliquientafel des Domschatzes zu Agram, u: *Mitteilungen der K.K. Zentralkommission für Denkmalpflege*, VIII, Wien, 1863., 231–234). Glede navedene izložbe usp. članak istog autora, Die kunstarchäologische Ausstellung des Wiener Alterthumsvereines, u: *Mitteilungen der K.K. Zentralkommission für Denkmalpflege*, VI, Wien, 1861., 73.
- 11
KARL WEISS (bilj. 10, 1863.), 232: »Diese Tafel ... ist aus vier gleich grossen Theilen zusammengesetzt, deren Ecken an dem Punkte, wo sie in der Mitte zusammenstossen, wahrscheinlich zu dem Zwecke abgestossen sind, um daselbst eine Kreuzpartikel anbringen zu können.«
- 12
Gj. SZABO, »Diptihon« zagrebačke kaptolske riznice, u: *Narodna starina*, VIII, Zagreb, 1929., 204–205.
- 13
ADOLPH GOLDSCHMIDT, Die Elfenbeinskulpturen aus der Zeit der Karolingischen und Sächsischen Kaiser, Berlin, 1914., I, br. 67 b.
- 14
WOLFGANG FRITZ VOLBACH, Elfenbeinarbeiten der Spätantike und des frühen Mittelalters, Mainz, 1976.³, kat. br. 112.
- 15
Usp. npr. WOLFGANG FRITZ VOLBACH (bilj. 14), kat. br. 125, 142, 145.
- 16
Zanimljivo je da se početkom 20. stoljeća slična diskusija vodila oko definicije relikvijara-prijenosnog oltara (*portatile*) otonskoga vladara Henrika II. (1002.–1024.), koju Hermann Fillitz rezimira na sljedeći način: »Es ist daher unrichtig, den Begriff des Diptychons in irgendeiner Form für das Kreuzreliquiar Kaiser Heinrichs anzuwenden ... Richtigerweise muß das sogenannte Heinrich-Portatile als eine Reliquientafel mit Deckel bezeichnet werden.« (Nije, dakle, valjano primijeniti u bilo kojem obliku pojam diptih za relikvijar križa cara Henrika ... Pravilno je tzv. Henrikov *portatile* označiti kao *Tafel*-relikvijar s poklopcem.) – HERMANN FILLITZ, Das Kreuzreliquiar Kaiser Heinrich II, u: *Münchner Jahrbuch der bildenden Kunst*, IX/X, München, 1958./1959., 22.
- 17
Vidi tumačenje termina *Plenarium* u: Lexikon für Theologie und Kirche, VIII, Freiburg, 1999., 354.
- 18
Usp. FRAUKE STEENBOCK, Der kirchliche Prachteinband im Frühen Mittelalter, Berlin, 1965.; posebno skrećem pažnju na kat. br. 21, 29, 79 i 86.
- 19
Usp. DRAGUTIN KNIEWALD (bilj. 1), br. 98–100; za plenarij s likom Bogorodice usp. IVO LENTIĆ, Zlatarstvo, u: *Sveti trag* (bilj. 4), kat. br. 77.
- 20
DRAGUTIN KNIEWALD (bilj. 1), br. 120 i dalje.
- 21
Usp. ERIC PALAZZO, Le Livre dans les trésors du Moyen Age. Contribution à l'histoire de la Memoria médiévale, u: *Les Trésors de sanctuaires, de l'Antiquité à l'époque romane*, (ur.) Jean-Pierre Caillet, Centre de recherches sur l'Antiquité tardive et le haut Moyen Age, VII, Paris, 1996., 137–160. Takvu su ulogu u Istočnoj crkvi imali lektionari, postavljeni na oltaru kao najveća dragocjenost, ali se nisu upotrebljavali u misnom obredu.
- 22
»Item est unum benedictionale ex una parte argento copertum figuram sancti regis Stephani sibi impressa, inter reliquias deputatum.« – U: DRAGUTIN KNIEWALD (bilj. 1), br. 101.
- 23
Usp. ERIC PALAZZO (bilj. 21), s brojnim primjerima. Zanimljiva je povijest srednjovjekovne riznice Katedrale u Rouenu, koju podrobno prikazuje JACQUES Le MAHO, Le trésor de la cathédrale de Rouen

de l'époque mérovingienne aux premières années du XIIIe siècle, u: *Les Trésors de sanctuaries, de l'Antiquité à l'époque romane* (bilj. 21), 123–137.

24

Vidi gore, bilj. 17; usp. također CHARLES DU FRESNE SIEUR DU CANGE, *Glossarium mediae et infimae latinitatis*, VI, Graz, 1954., 370, koji navodi i jedan rani primjer iz 9. stoljeća. Za povijest liturgijske knjige u srednjem vijeku (do 13. stoljeća) usp. ERIC PALAZZO, *Le Moyen Age. Histoire des livres liturgiques*, Paris, 1993., posebno 124 i dalje.

25

Usp. DRAGUTIN KNIEWALD, Zagrebački liturgijski kodeksi XI–XV. stoljeća, u: *Croatia Sacra*, 19 (1940.), 1–128; usp. također ANĐELKO BADURINA, Iluminirani rukopisi, u: *Sveti trag* (bilj. 4), 459–470; VLADIMIR MAGIĆ, *Metropolitanska knjižnica, u: Zagrebačka biskupija i Zagreb 1094–1994. Zbornik u čast kardinala Franje Kuharića*, Zagreb, 1995., 421–433. Za sakramentarij MR 126 usp. IVAN ŠAŠKO, Liturgijski identitet sakramentara iz Zagreba, u: *Croatia Christiana Periodica*, 55 (2005.), Zagreb, 7–41.

26

Zahvaljujući napomeni na početku imovnika poznato nam je čak i pisarevo ime – Blaž, kustos i kanonik zagrebački (»vir dominus Blasius custos et canonicus zagrabiensis«).

27

CHARLES DU FRESNE SIEUR DU CANGE (bilj. 24), 370. Usp. također *Lexicon latinitatis mediae aevi Iugoslaviae*, (ur.) Marko Kostrenčić, Veljko Gortan, II, Zagreb, 1978., 868.

28

DRAGUTIN KNIEWALD (bilj. 1), 65, br. 97. »Gospodinovo drvo« odnosi se, naravno, na križ na kojemu je Krist bio razapet. Smatran za najdragocjeniju relikviju kršćanskoga svijeta, križ se nakon pronalaska u 4. stoljeću isprva čuvao u svetištu Sv. Groba u Jeruzalemu, a u kasnijim je stoljećima, sve do velike križarske pljačke 1204. godine, bio u vlasništvu carskoga dvora u Konstantinopolu, koji je raspacavanje relikvija pretvorio u strategiju uspostavljanja političkih saveza.

29

DRAGUTIN KNIEWALD (bilj. 1), 64, br. 92.

30

Vidi gore, bilj. 6.

31

WILHELM MESSERER, *Der Bamberger Domschatz*, München, 1952., 8: »Der Domschatz ist also hier Gegenstand der 'Schau' geworden, allerdings nicht als Kunstwerk, sondern nur insofern als er Reliquien, die Heilthümer barg.« Za odnos prema relikvijama općenito usp. pregledni članak RENATE KROOS, Vom Umgang mit Reliquien, u: *Ornamenta Ecclesiae, Kunst und Künstler der Romanik*, (ur.) Anton Legner, katalog izložbe, 3, Köln, 1985., 25–49. Za pojedine primjere liturgijskog izlaganja u slučaju Zagrebačke katedrale usp. ŽARKA VUJIĆ (bilj. 4), 214.

32

Riznica Zagrebačke katedrale, inventarni broj 13; usp. IVO LENTIĆ, *Zlatarstvo*, u: *Sveti trag* (bilj. 4), kat. br. 78. Potvrdu da se križ upotrebljavao u uskrsnom ophodu nalazimo u antifonaru MR 10 (fol. 70.), pisanom u drugoj polovini 15. stoljeća. – Usp. DRAGUTIN KNIEWALD (bilj. 25), 103–104; DRAGUTIN KNIEWALD (bilj. 1), 78–79 i bilj. 72.

33

Neki su od njih možda nanovo upotrijebljeni na kasnijim predmetima iz Riznice, kao što je pastoral Osvalda Thuza iz 15. stoljeća (inventarni broj 115).

34

DRAGUTIN KNIEWALD (bilj. 1), 74, br. 15.

35

IVAN KRSTITELJ TKALČIĆ, *Prvostolna crkva zagrebačka nekoć i danas*, Zagreb, 1885., 115. Za pitanje biskupa Macilina usp. VALENTIN PUTANEC, Tri priloga za proučavanje prvog doba postanka Zagrebačke biskupije, u: *Zagrebačka biskupija i Zagreb* (bilj. 25), 124 i bilj. 26.

36

Usp. *Ornamenta Ecclesiae* (bilj. 31), kat. br. H 28.

37

Dobar primjer takvog tipa križa na »uticanje«, sa stanjenim donjim dijelom zabodenim u tlo Golgote, a ujedno i dokaz njegove rasirenosti krajem 10. i početkom 11. stoljeća jesu brojni prikazi Raspeća u otoskim rukopisima na kojima se javlja taj tip križa.

38

O tome usp. ANTON VON EUW, *Liturgische Handschriften, Gewänder und Geräte*, u: *Ornamenta Ecclesiae* (bilj. 31), 1, 407.

39

Usp. HERMANN FILLITZ (bilj. 16), 23.

40

Za tzv. Henrikov križ usp. *Ornamenta Ecclesiae* (bilj. 31), kat. br. H 29.

41

U razdoblju rane gotike takvim su promjenama podvrgnuti i brojni drugi relikvijari-stauroteke, s ciljem da se dragocjena relikvija sv. Križa učini vidljivom. – Usp. HERMANN FILLITZ (bilj. 16), 27.

42

Weiss govori o 10.–11. stoljeću, ali nas stilske usporedbe, kao i detalji ikonografije upućuju na drugu polovinu / kraj 11. stoljeća. Detaljna studija bjelokosnih reljefa sadržana je u mojoj doktorskoj disertaciji »Bjelokosni plenarij iz Riznice zagrebačke katedrale u kontekstu otoske renesanse«.

43

Za ulogu princeze Teofane u širenju bizantske umjetnosti na Zapadu usp. HANS WENTZEL, *Das byzantinische Erbe der ottonischen Kaiser. Hypothesen über den Brautschatz der Theophano*, u: *Aachener Kunstblätter*, 43 (1972.), Aachen, 11–96. Dio predmeta koje spominje Wentzel obrađeni su u katalogu izložbe *Rom & Byzanz, Schatzkammerstücke aus bayerischen Sammlungen*, (ur.) Reinhold Baumstark, München, 1998.

44

Kao vrijeme nastanka ovog izuzetno sofisticiranog predmeta uzima se razdoblje oko polovice 10. stoljeća. – Usp. katalog izložbe *Rhein und Maas: Kunst und Kultur 800–1400*, (ur.) Anton Legner, Köln, 1972., kat. br. B 1.

45

Usp. *Rom & Byzanz* (bilj. 43), kat. br. 27.

46

Usp. HERMANN FILLITZ (bilj. 16), 15–31; usp. također *Rom & Byzanz* (bilj. 43), kat. br. 63.

47

DRAGUTIN KNIEWALD (bilj. 1), 65, br. 99: »Item est aliud plenarium satis magnum de marmore viridi mixti coloris argento deaurato circumquaque ordinatum.« Ovaj plenarij možda je zapravo i krunski dokaz da pisar Blaž pod plenarijem ne podrazumijeva rukopis s koricama, budući da ugrađeni mramor jedino možemo dovesti u vezu s prijenosnim oltarom. Hermann Fillitz citira jedan opis iz Opatije Corbie, u kojem doznajemo za relikvijar u obliku knjige koji je nekoć služio kao prijenosni oltar, u kojem je pohranjen komadić sv. Križa – Vidi: HERMANN FILLITZ (bilj. 16), 22.

48

Usp. prikaz FRANZA NIEHOFFA, *Umbilicus mundi* – Der Nabel der Welt, u: *Ornamenta Ecclesiae* (bilj. 31), 65 i dalje, te kat. br. H 9, H 10, H 25 – H 43.

49

Ornamenta Ecclesiae (bilj. 31), 3, H 8.

50

Za razvitak ilustriranog lektionara usp. KURT WEITZMANN, *The Narrative and Liturgical Gospel Illustrations*, u: *Studies in Classical and Byzantine Manuscript Illumination*, Chicago, 1971., 247–270.

51

Usp. katalog izložbe *Byzance, L'art byzantin dans les collections publiques françaises*, (ur.) Jannic Durand et al., Paris, 1992., kat. br. 237.

52

Ornamenta Ecclesiae (bilj. 31), kat. br. H 33.

53

Stauroteka je datirana u prvu polovinu 13. stoljeća. – Usp. NINA CHICHINADZE, *The True Cross Reliquaries of Medieval Georgia*, u: *Studies in Iconography*, 20, Kalamazoo, 1999., 27–51.

54

Usp. *Age of Spirituality. Text based on the Catalogue of the Exhibition, Metropolitan Museum of Art*, (ur.) Kurt Weitzmann, New York, 1980., kat. br. 85.

55

»Privilegierte Bilder konnten mit Reliquien äquivalent werden und als Reliquien identifiziert ...« – U: HANS BELTING, *Die Reaktion der*

Kunst des 13. Jahrhunderts auf den Import von Reliquien und Ikonen, u: *Ornamenta Ecclesiae* (bilj. 31), 177.

56

Isto, 178.

57

Rom & Byzanz (bilj. 43), kat. br. 53; triptih iz 10. stoljeća rad je radionice u Konstantinopolu.

58

Rad radionice u Konstantinopolu iz druge polovice / kraja 10. stoljeća. – Usp. *Byzance* (bilj. 51), kat. br. 154. Usporedbe radi recimo da je visina pariškog triptiha gotovo jednaka visini bjelokosne pločice na zagrebačkom plenariju: zagrebačke su pločice visoke 11,3 cm, krila triptiha oko 10 cm; širina otvorenog triptiha je 20 cm (krila stoga moraju biti oko 5 cm), a širina svake zagrebačke pločice je 9 cm. Krila triptiha u Freisingu također se bitno ne razlikuju od zagrebačkih reljefa: visoka su 14,1 cm i široka 7 cm.

59

Usp. JACQUELINE LAFONTAINE-DOSOGNE, *L'influence artistique byzantine dans la région Meuse-Rhin du VIIIe au début du XIIIe siècle*, u: *Byzantine East, Latin West, Art-historical Studies in Honor of Kurt Weitzmann*, (ur.) Christopher Moss i Katherine Kiefer, Princeton, 1995., 181–188, posebno 186.

60

HILTRUD WESTERMANN-ANGERHAUSEN, *Das ottonische Kreuzreliquiar im Reliquien – triptychon von Ste. Croix in Lüttich*, u: *Wallres-Richartz-Jahrbuch, XXXVI, Köln, 1974, 7–22. Ornamenta Ecclesiae* (bilj. 31), kat. br. H 36.

Summary

Dino Milinović

The »Ivory plenarium« – Remarks on the Early History of the Treasury of Zagreb Cathedral

In the earliest inventory of the Zagreb cathedral (1394) there is a plenarium listed and described in detail as »the most precious among all the plenaria of the church.« This description refers to an object which is today preserved in the treasury of the Zagreb cathedral, inventory number 22. However, all that has remained from the original plenarium are ivory reliefs (four plates with ten scenes from Christ's life), inserted in a new silver frame from the 17th century. Not wishing to undertake an analysis of the ivory reliefs (which is the topic of an upcoming study by the same author), the author approaches the problem of the purpose of the »ivory plenarium«, as it is commonly referred to in scholarly literature, suggesting a reconstruction of its original appearance and its possible sources. The description in the earliest inventory suggests that the plenarium was somehow linked to the relic of the Holy Cross; it is highly probable that this refers to the relic which is likewise preserved in the treasury, inventory number 13, not in its original setting, but inserted in a crucifix from the 15th century. Fortunately, the text of the earliest inventories offers detailed descriptions of both the plenarium and the golden cross in which the particle of the Holy Cross was originally (?) preserved. Certain vagueness in description can be explained through the new liturgical practice (*Heiltumsschau*), which demanded greater accessibility of the relics, as well as new carriers – reliquaries, which can be observed as early as the Ottonian period. This development may explain the separation of the »small cross made of

Lord's wood« (*crux parva de ligno Domini*) from its original setting: the golden cross or even the plenarium. All circumstances, namely, suggest that the term *plenarium* is to be interpreted in the context of the inventory from 1394 not as referring to a book (*missale plenarium*) or the covers of a book, but rather a reliquary (*theca, arca*). This hypothesis is supported by the dimensions of the »small cross made of Lord's wood«, which could, with minor alterations in the appearance of the plenarium, fit into the opening formed by the cut edges of the ivory reliefs in its middle. Even though the iconography of the ivory reliefs (a Christological cycle of ten scenes) does not directly point to the content of the reliquary, examples of Byzantine stauroteca suggest that a cycle of Christ's life rather frequently accompanies relics originating from Palestine, among which the most precious one is precisely that of the Holy Cross. Comparisons with ivory triptychs from the middle Byzantine period, which Europe gets acquainted with during the Ottonian period, not only show resemblances in iconography with the ivory reliefs from the plenarium of Zagreb, but also suggest possible interconnection of the reliquary's content and the icon. All these facts suggest the complexity and the variety of the liturgical significance of the »ivory plenarium«, which is, together with the relic of the Holy Cross, a pillar of identity (*memoria*) for the church of Zagreb.

Keywords: Zagreb cathedral, treasury, plenarium, stauroteca, Ottonian art, Byzantine art